

УДК 911.375

Воловик В. М.

УКРАЇНСЬКІ СІЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ

У статті розглядаються особливості структури українських сільських культурних ландшафтів Поділля. Проаналізовано дефініцію та етимологію слова «село», встановлено зв'язок з особливостями регіональної етнокультури. Виділено загальні закономірності формування еволюційно пов'язаних сільських культурних ландшафтів: двір (дворище) – хутір – село та периферійної зони сільських культурних ландшафтів.

Ключові слова: культура, етнокультура, село, сільський культурний ландшафт, українці.

В статье рассматриваются особенности структуры украинских сельских культурных ландшафтов Подолья. Проанализированы дефиниция и этимология слова «село», установлена связь с особенностями региональной этнокультуры. Выделены общие закономерности формирования эволюционно связанных сельских культурных ландшафтов: двор (дворище) - хутор - село и периферийной зоны сельских культурных ландшафтов.

Ключевые слова: культура, этнокультура, село, сельский культурный ландшафт, украинцы.

The article examines the features of the structure of Ukrainian rural cultural landscapes Podolia. Analyzed the definition and etymology of the word "village," establishing connections with ethno-cultural characteristics of regional ethnic culture. Highlighted the general patterns of evolutionarily related rural cultural landscapes: Yard (dvorysches) - village - a village in rural and peripheral areas of cultural landscapes.

Keywords: culture, ethnic culture, countryside, rural cultural landscape, Ukrainian.

Актуальність досліджень. Культура міст і культура сіл – дві

взаємопов'язані, але і взаємопротиставні сторони культурного життя. У місті частіше з'являлися і легше приймалися новації у виробництві, в побуті та культурі. Село краще зберігало традиції, часто дуже давні і дуже вартісні, в той же час у певні періоди також селянство ставало рушійною силою суспільних змін. Європейськими мислителями XVIII сторіччя сформовано поняття антиподів культурних ландшафтів «місто» – «село», де перший елемент віднесено до «цивілізації», другий – до певної сходинки «варварства», але разом з тим характеризується досить «ідилічним» пейзажем.

Етнокультурний ландшафт, – це натуральний ландшафт освоєний етносом. Поселенські й господарські системи, мова, духовна культура є атрибутикою етносів, але формуються в рамках можливостей, наданих натуральним ландшафтом. Тому, натуральні ландшафти наповнюються певним етнокультурним змістом. Важливо, що поняття «етнокультурний ландшафт» не обмежується матеріальними субстанціями, а має семантичний шар, який створюється етносами й фіксується у фольклорі й топоніміці. Головним досліджуваним типом етнокультурного ландшафту при цьому є сільський, оскільки він щонайкраще віддзеркалює етнічні аспекти взаємодії людини й ландшафтів.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення українських сільських культурних ландшафтів необхідно розділити на два етапи. На першому (кінець XIX ст. – 70-80 рр. XX ст.) відбувалось дослідження різних класів антропогенних ландшафтів та їх компонентів: сільських селитебних, сільськогосподарських, лісових антропогенних, водних антропогенних (В.К. Гульдман, В.П. Семенову-Тян-Шанський, В.Л. Логвіна, В.П. Петров). На другому (80-рр. XX ст. – початок XXI ст.) – формується поняття сільського культурного ландшафту як інтегрального комплексу, який включає до свого складу основні класи антропогенних ландшафтів, формуючи єдине ціле та трансформуючись, залежно від впливу різних етнокультур (Л.І. Воропай та М.О. Куниця, Г.І. Денисик, О.П. Ковальов, С.П. Романчук).

Результати досліджень. Дефініція та етимологія терміну «село». Село – найдавніший та найпоширеніший тип культурних ландшафтів регіону і не завжди мало відношення тільки до селитебних ландшафтів. Назва з'являється вже в «Руській правді», під яким розуміли «ріллю, а потім вже рільниче поселення. Як поселення не укріплене, воно протиставлялось місту, хоча б останнє також займалось хліборобством» [5, с. 202-203]. Аналогічне твердження зустрічається у документах XIV-XV сторіч півночі Новгородської землі, де з'являється словосполучення «село землі», тобто освоєна частина землі [6, с. 108].

Є декілька підходів до визначення терміну «село»: 1) населений пункт, жителі якого зайняті у сільському господарстві [10, с. 173]; 2) історичний тип крупних сільських поселень у дореволюційній Росії, де зазвичай була церква, крамничка; 3) у переносному сенсі – поняття близьке до сільської місцевості, але з акцентом на соціально-економічному, а не природно-географічному значенні [9, с. 273]. Крім «села», у контексті етнокультурного

ландшафтознавства, цікавим буде виділення «сільської місцевості», до якої відносяться всі території розташовані за межами міських селитебних ландшафтів, з натуральними та антропогенними ландшафтами і населеними пунктами (у т.ч. і сільськими селитебними) [11, с. 273]. Для українців «село» завжди асоціювалось з «поселенням» взагалі.

«Село» означає [*селитва*] «основа, фундамент», [*селитьба*] «селище, садиба, будинок», *селище* «поселення; місце, де було село», [*селіне*] «поселення, земля» *сельбище* (застаріле) «поселення», [*заселище*] «заселене місце», [*оселица*] «садиба», *оселище* «місце поселення». У різних мовах варіанти «села» досить подібні: російська - *село*, білоруська - *сяло*, польська - *siolo*, чеське - *selo* «село; рілля», *sidlo* «міщеперебування», *старослов'янська* – **СЕЛО** означало «населене місце, двори, будівлі»; у праслов'янській мові *sedlo*, пов'язане із **sedeti* «сидіти»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янської *selo* «рілля», спорідненого з литовським *sala* «острів», латинським *solum* – «грунт», давньовірнхонімецькою – *sal* «будинок, житло» [2, с. 209-210]. В «Етимологічному словнику російської мови» «село» має два значення: 1) населене місце (*tentorium*; «неселенное место, двори и жилые постройки»; староросійське «селина» – місце, де розташоване житло); 2) поле, земля, ділянка землі з різними угіддями [13, с. 272-273]. Б. Грінченко крім «села» згадує «сельбище» (місце поселення), «селище» (а) поселення, б) місце, де було село), «селитьба» (садиба) [12, с. 112-113].

Структура сільських культурних ландшафтів. До структури українських сільських етнокультурних ландшафтів відносять ландшафтні комплекси, які мають відповідні ресурсні функції (сільськогосподарські, лісові) і забезпечують функціонування ядра – відповідного підтипу (виду) селитебного ландшафту. Просторова конфігурація таких ядер визначалась ступенем вивченості місцевими жителями локальних ресурсів, а значить – конкретними міграційними процесами та заселенням території, його тривалістю та спрямуванням. Як вказує В. В. Нечитайло, українські хлібороби, на відміну від німецьких та російських колоністів, які привнесли у регіон нові общинні традиції, тривалий час залишались вірними подвірному землекористуванню [7].

У Поділлі еволюційно сформувався селитебний тип сільських культурних ландшафтів, як генетичний ланцюг: двір (дворище) – хутір – село.

Двір був адміністративно-господарським центром феодалних маєтків у XIV-XV сторіччях. До його складу входили: панський дім, житло для челяді, стайні, гумна, клуні, амбари тощо. Також двір включав значну площу орних угідь розташованих серед лісів, по різних урочищах, островах, уздовж річок та озер. Особливо популярними були місця ловів та рибальства (у гирлах річок). Двори були не тільки у селах, а й у містах. У Галичині замість терміну двір з XIV сторіччя вживали термін *фільварок*, взятий з Польщі і до XVI сторіччя став пануючим для означення панських садиб зі значними площами ріллі. Кордони між дворами не були означені. У лісах, між сусідами за межу вважали місце, «де зіткнуться топори» (*Де з обох сторін зустрінуться лісоруби*) [4, с. 84].

Сільське господарство двору включало землеробство, скотарство, полювання, бджільництво, рибальство. Землеробство було найрозвинутіше у Галичині, з переважанням парової системи (трипілля). Для випасу худоби використовували будь-які сільськогосподарські ландшафти, а взимку вона перебувала у лісах.

Бджільництво було двох видів: а) некультивоване, коли бортники «підлазили» мед у дуплах дерев у лісі; б) культивоване – на пасіках. Рибу ловили не тільки в ріках і озерах, а й у ставках, які спеціально гатили на невеликих ріках. На річках встановлювали водяні млини.

Ініціалним ядром сільської громади було *дворище*, яке об'єднувало 5-11 «димів» (дворів). Дворища називали за іменами засновників. Сільський культурний ландшафт до свого складу включав поля, сіножаті, ліси, ставки тощо. Розміри дворищ – 1-9 волок орних угідь. Кілька дворищ формували *село*.

Хутір є також традиційним типом сільських поселень українців. Переважно – це одновірне поселення. Частина хуторів виникла у процесі народної (мирної) колонізації. Їх утворенню сприяли сприятливі природні умови: продуктивний родючий ґрунт, високий рівень сільськогосподарської культури, тяжіння українців до праці на власній землі. Садиба селянина розташовувалась на його польовій землі, об'єднуючи селитебний та сільськогосподарські ландшафти. Для хуторського типу культурних ландшафтів характерна децентралізація населення та переорієнтація на сферу виробництва. Сьогодні, хутір є самостійним сільським поселенням, у якому проживає сім'я або декілька селянських сімей, зайняті у сільськогосподарському виробництві.

Формування *села* як культурного ландшафту відбувалось шляхом об'єднання та розростання груп дворів (5-10 господарств). Сільські поселення у письмових джерелах згадуються вже у XI-XIII сторіччях під назвами «селище», «погост», «село» [8]. Термін «селище» вживали у розумінні не тільки поселення, а й у якості поля, орних угідь. Під «погостом» розуміли поселення, які були центром округів.

Максимальна концентрація сільських культурних ландшафтів – поблизу річок. Це пояснюється тим, що у долинних ландшафтних комплексах можна знайти зручні орні угіддя, вільні від лісу, з родючими алювіальними ґрунтами; тут зосереджувались заливні луки, багаті на трав'янисту рослинність, необхідну для годівлі худоби; річки були важливим транспортним шляхом у ранні періоди формування культурних ландшафтів регіону. Значна кількість поселень формувались поблизу гирла дрібних приток або на протилежному боці головного річища. Таке розташування зумовлено збільшенням ширини річкової долини при місці впадіння приток, що у свою чергу збільшувало площу родючих орних угідь на алювіальних терасах, які формувались відкладами з приток. Також формувались поселення, розташовані на мисах, до яких з «тильної» сторони примикали значні площі надзаплавних терас, зручних для розорювання.

У XV-XVI ст. відбувається перехід від маловірних до багатодвірних

поселень. У XV ст. формується поширений тип малодвірного поселення – присілок, або виселок (урочище). Їх поява зумовлена нестачею земельних угідь у селах і розташовувались поза межами сільських селитебних ландшафтів.

У XIX – початку XX ст. у межах українського села формується характерна етноландшафтна структура: *сельбище, центр, сакральні-тафальні ландшафти, виробничо-побутові об'єкти*. Сельбище займало територію, у межах якої розташовані селянські двори, головна сільська вулиця, об'єкти інфраструктури. До центру віднесено частину сільського ландшафту з церквою або громадською управою.

У XIX ст. в'їзд до села мав свою браму, не завжди справжню, іноді у вигляді куреня або сторожки і звався цариною. Це був не тільки в'їзд, але й огорожена та засіяна земля, а іноді також і вигін [1]. Центр села представлений *вигоном* або сільською площею, на якій розташовані декілька крамниць, корчма або шинок, школа і церква з розташованим поруч цвинтарем. На великих цвинтарях часто будували каплиці, а у Галичині ще й ставили трупарні (морги). У XVI сторіччі панські садиби найчастіше розташовували на підвищеній місцевості, з якої був обширний кругозір, недалеко від лісу або над рікою. Садиби були подібні до невеликого замку з відповідними фортифікаціями. Башту або бійницю будували на 1-2 поверхи, частокіл – з дубових палів. У великих панських садибах закладали сади (італійські віридарії або джардини), засаджені місцевими породами, створювали ставки, квітники.

Присадибна ділянка двору українського селянина включала ландшафтні комплекси городу та садові ландшафти. Хоча сади до кінця XIX сторіччя іноді зустрічаються у межах сусідніх лісових масивів, що пов'язано з існуванням таємних садиб, у яких селяни могли переховуватись під час воєн. У XIX сторіччі сади від дороги відокремлювались або тином, або завалами (місцева назва – «окопи»). Досить часто загорожі обсаджували вишнями та черешнями. Дерев у садах саджали хаотично. Часто садові ландшафти були не обгороджені і використовувались для випасу великої рогатої худоби з усього села. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті та інтенсивно використовуються.

Формування *периферійної зони сільського культурного ландшафту* пов'язане з домінантним положенням хліборобства у природокористуванні українців. Факторами регіонального виокремлення хліборобства були ландшафтні, у першу чергу кліматичні умови та ґрунтові ресурси. У ранньому та пізньому середньовіччі у регіоні найпоширенішою була система трипільля.

У XIX-XX ст. периферійна зона сільського культурного ландшафту пов'язана з сільськогосподарськими угіддями з переважанням черезсмужної та відрубної форми землеволодіння. При дільничо-черезсмужній різновидності орні угіддя розміщувались у різних частинах поля, черезсмужно з ділянками інших господарств, що сприяло трьохпільній сівозміні та випасу худоби на толоці і по стерні. При відрубній – орні угіддя розташовані в одному місці (відрубі) і не були пов'язані з сусідніми ландшафтними комплексами

обов'язковою сівозміною.

На початку ХХ ст. переважав дільничо-черезсмужний різновид орних угідь, але смуги були настільки вузькими, що «селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче, ніж розмах коси» [3, с. 59].

Разом із землеробством розвивалося скотарство, мисливство (існували спеціальні групи селян – ловці, стрільці); бортництво; рибальство (рибу ловили в річках, ставках, озерах; розводили мальків у «саджавках»). Знищення тварин насамперед відбувалося в густозаселених районах північного лісостепу і південного Полісся.

Села переважно були пов'язані з найближчими містами або містечками, селяни бували там на ярмарках і тижневих торгах, окремі селяни, які переїжджали до міст, підтримували зв'язок зі своїми рідними селами. Роль посередників між міськими і сільськими формами життя відігравали підміські села, передмістя і малі містечка. Були випадки переїзду селян у передмістя містечок, з передмість до самих містечок, а з містечок до більших міст.

Висновки. Українські сільські культурні ландшафти склались з ядра, представленого сільськими селитебними ландшафтами та периферії – сільськогосподарських, лісових та водних антропогенних ландшафтів, яка виконує ресурсозабезпечувальну функцію ядра.

Максимальна концентрація сільських культурних ландшафтів була на незначних площах річкових долин з родючими алювіальними ґрунтами та незначною кількістю лісових ландшафтів.

Сільські культурні ландшафти формують специфічне середовище (економічне, соціальне, екологічне, етнокультурне) життєдіяльності етносу (етносів); саме в їх межах зберігаються культурні традиції того чи іншого етносу або групи людей.

Формування сільських культурних ландшафтів зумовило розвиток міських та містечкових культурних ландшафтів регіону, на що вказував М. М. Тихомиров: «...землеробство було однією з передумов зі створення міст з постійним населенням» [8, с. 15].

1. Вовк, Х. Студії з української етнографії та антропології [Текст] / Хведір Вовк. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1928. – 354 с., іл.
2. Етимологічний словник української мови [Текст] : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 5 : Р–Т. – 704 с.
3. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. [Текст] / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с. – ISBN 966-00-0577-1.
4. Історія української культури [Текст] / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
5. Ключевский, В. О. Сочинения : в 9 т. – Т. IV. Специальные курсы [Текст] / В. О. Ключевский; под ред. В. Л. Янина. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
6. Кочин, Г. Е. Сельское хозяйство на Руси в период образования Русского централизованного государства: Конец XIII – начало XVI в. [Текст] / Георгий Евгеньевич Кочин. – Л. : Ленинградское отделение издательства «Наука», 1965. – 463 с.
7. Нечитайло, В. В. Вільне селянство в хліборобській традиції України [Текст] / В. В. Нечитайло // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1 (3). – С. 188-202.

8. *Очерки по истории русской деревни X-XIII в.в. [Текст] / Под редакцией члена-корреспондента АН СССР Б. А. Рыбакова. – Труды государственного исторического музея. Выпуск 32. – М. : Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1956. – 255 с.*
9. *Село [Текст] // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трёшников; Ред. кол. : Э. Б. Алаев, П. М. Аламтеев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – С. 273.*
10. *Село [Текст] // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Редкол. : О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 3 : П-Я. – 480 с. : іл. – (В опр.). – ISBN 5-88500-020-4.*
11. *Сельская местность [Текст] // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трёшников; Ред. кол. : Э. Б. Алаев, П. М. Аламтеев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – С. 273.*
12. *Словарь української мови [Текст]. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : В чотирьох томах / НАН України. Ін-т української мови. – К. : Наукова думка, 1997. – ISBN 966-00-0082-0(4). – Т. 4. Р – Я. – 616 с. – ISBN 966-00-0054-5.*
13. *Этимологический словарь русского языка [Текст] / Составил А. Преображенский, заслуж. преподаватель Московской 4-й гимназии. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко. Воздвиженка, Крестовоздвиж. пер., д. 9. – 1910-1914. – Том второй : П – С. – 419 с.*